

PERGOLA W OGRODACH WILLI MIEJSKICH KATOWIC PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU²

PERGOLAS IN URBAN VILLA GARDENS IN KATOWICE AT THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES

■ Wille miejskie z terenu Katowic stanowią interesującą grupę rezydencjonalnego budownictwa spopularyzowanego w XVIII i XIX wieku. Ich funkcja, forma, jak i lokalizacja były ściśle powiązane z sytuacją społeczno-ekonomiczną, jaka zaistniała w Katowicach w tym okresie, wyrażając zarówno aspekty ideologiczne, kulturowe jak i architektoniczne. Obiekty, otaczane ogrodami, nawiązywały do budownictwa o proveniencji niemieckiej, związanego z nurtem historyzmu. W ich otoczeniu często spotykaną formą była pergola, która oprócz swojej podstawowej funkcji stanowiła element wiążący architekturę z naturą.

O dynamicznym przekształceniu układu przestrzennego oraz wytworzeniu się ośrodka administracji przemysłowej w Katowicach zadecydowało wiele czynników, jednak najważniejsze z nich stanowią: przemysł, komunikacja oraz warunki polityczne związane ze społeczno – ekonomicznymi. Elementy te ukształtowały nie tylko urbanistykę, ale także charakter, jego specyficzny klimat, wyczuwalny do dziś.

W rozwoju urbanistycznym do roku 1914 dominują dwa etapy, z których ten opracowany w latach 1855–1865 przez niemieckiego budowniczego Heinricha Moritza Augusta Nottenbohna miał najistotniejsze znaczenie dla współczesnego układu urbanistycznego. Według Marii Nowosad opierał się on na czystym i logicznym układzie szkoły francuskiej, jednak posiadał także nawiązania do angielskich miast – ogrodów.³ Zakładał wkomponowanie w tkankę urbanistyczną zielonych placów powiązanych pasmami zieleni oraz wytyczenie terenów pod zabudowę willową z wychodzącymi nad rzekę Rawę ogrodami.

Główna oś kompozycji urbanistycznej oparta została na dwóch placach: Wilhelmsplatz oraz Friedrichsplatz, połączonych ulicą główną, czyli Grundmannstrasse, z której odchodziła wewnętrzna sieć ulic. Zadaniem placów miało stać się przejęcie sieci zewnętrznej ulic, łączących peryferyjne części zabudowy ze śródmieściem. Wilhelmsplatz łączył centrum z częścią południową i zachodnią ulicami Nicolaistrasse i Bismarckstrasse, a Friedrichsplatz z częścią północną i wschodnią. Uzupełnieniem tego układu była siatka ulic równoległych i prostokątnych do arterii głównych.

W całość tego rozwiązania włączone zostały ważniejsze budynki o charakterze wielkomiejskim – mieszkalne, przemysłowe i użyteczności publicznej, wypierające stopniowo zabudowę wiejską.

Szczególnie istotna dla niniejszych rozważań jest architektura mieszkaniowa, reprezentowana przez kamienice oraz wille. Te ostatnie zlokalizowane przede wszystkim wzdłuż dzisiejszych ulic Warszawskiej, Pocztowej, Dworcowej – stanowiły reprezentacyjne miejskie siedziby burżuazji, najczęściej przemysłowej, wznoszone w bezpośrednim sąsiedztwie mniejszych zakładów produkcyjnych.

Charakterystyczna posiadłość miejska w typie *villa urbana* składała się z budynku mieszkalno-reprezentacyjnego, ogro-

du, podwórza gospodarczego oraz niewielkich zakładów przemysłowych lub rzemieślniczych. Wille były zazwyczaj obiektami o małej skali, dwukondygnacyjne, na planie prostokąta, o układzie korytarzowym lub centralnym.

Wyróżnić można kilka podstawowych typów kostiumu architektonicznego katowickich will. Są to zarówno obiekty w stylu willi włoskich (willa Grundmanna), renesansu północnego (willa Gerdesa), gotyku (willa Konstantego Wolnego); o cechach klasycyzujących (willa dr. Holtze), nawiązujących do rezydencjonalnego budownictwa berlińskiego (willa Grünfelda) oraz wiejskiego (willa Luisa Damme). Niewielkie ogrody, otaczające wille, posiadały funkcje użytkowe i ozdobne, przyjmując formy krajobrazowe. Współcześnie są one jednak mocno zredukowane i przekształcone w ogrody modernistyczne. W wielu z nich zlokalizowana została pergola, która łączyła w sobie różnorodne treści ideowe oraz funkcjonalne.

Pergola, z łac. *pergula* – ganek, altanka,⁴ stanowi obiekt ogrodowy o lekkiej konstrukcji składającej się z podwójnego, lub pojedynczego rzędu słupów połączonych belkami pionowymi, na których wsparte jest formoazurkowe zadaszenie. Elementy pionowe pergoli wykonane być mogą z drewna, kamienia, betonu, cegły, żeliwa, aluminium. Strukturę poziomą stanowi zazwyczaj kratownica lub rząd belek drewnianych albo łuków metalowych. Jej forma (skala, rozstaw podpór, proporcja, materiał, styl) zmieniała się przez wieki i zależna jest zarówno od lokalizacji i funkcji (ozdobna, użytkowa – jako podpora winorośli lub zacieniona altana), jak i stylu ogrodu.

Genezę pergoli i trejaży, znajdujemy w starożytnym Egipcie, gdzie posiadały formę azurowego rusztowania pod uprawę winorośli, a także dające cień (willa Metena). Podobną jej funkcję spotykamy w Mezopotamii (relief Altana Asurbanipala z Niniwy) oraz w rzymskich ogrodach willowych (willa Laurentin).

W epoce średniowiecza drewniana pergola stanowiła często granicę założenia ogrodowego, a także element ocieniający ścieżki lub stelaż pod winorośl czy róże pnące. Stosowana była zarówno w ogrodach uprawnych jak i ozdobnych, klasztornych i rezydencjonalnych. Wraz z zainteresowaniem sztuką i filozofią starożytną, jakie przyniosła epoka Odrodzenia, modne stały się także antyczne motywy architektoniczne, w tym również pergola. Do stosowania jej jako elementu ogrodu renesansowego przyczyniły się z pewnością: dzieło Piotra Krescentyna *Liber ruralium commodorum* z XIV w. oraz poemat Francesco Colony *Hyperotomachia Poliphili*. Opublikowana w 1499 r., stanowi

¹ Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

² Referat stanowi fragment projektu badawczego nr N527 020 32/1370.

³ Nowosad M., *Architektura Katowic przełomu XIX i XX wieku*, [w:] „Rocznik Katowicki 1975”, (red.) Długoborski W., Katowice 1975, s. 74.

⁴ Siewniak M., Mitkowska A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, s. 185.

wprawdzie pośrednio, najbardziej znaczące opracowania z zakresu sztuki ogrodowej tego okresu.

Pergola występowała w ogrodach włoskich willi podmiejskich (willi della Pertaia) jak i francuskich – zamkowych (pergola w Montargis) oraz niemieckich – mieszczkańskich (ogród Furtenbacha, Ulm). Geometryczny sposób kształtowania zieleni oraz wielowiętrzością założen ogrodowych, przyczyniły się do spopularyzowania w okresie baroku, ażurowych budowli takich jak: bindaże i trejaże, rzadziej pergole.

Intensywny rozwój tej formy związany był z pojawieniem się koncepcji krajobrazowych w sztuce ogrodowej i stylów historyzujących w architekturze i urbanistyce wieku XVIII i XIX. Szczególnie widoczna jest tendencja stosowania pergoli, nie jako samodzielnych obiektów, ale formy dopełniającej kształt i funkcję budynku lub założenia rezydencjonalnego. Wraz z upowszechnieniem się typu *villa urbana*, w tkance urbanistycznej miasta pojawiła się również pergola. Mogła pełnić swoją podstawową funkcję, czyli stanowić podporę pod pnącza oraz element kompozycji ogrodowej. Zastosowanie jej w układzie miejskim, przyczyniło się do wykorzystania tej formy również jako ogrodzenia (willa Ferdynanda von Armin, Poczdam), podjazdu czy zadaszenia przed wejściem (dom ogrodnika przy willi Küntze, Dreźnie), a także elementu łączącego poszczególne części funkcjonalne budynku (willa bankiera Pfeifera, Hitzing). Stała się także elementem typowo architektonicznym, czego przykładem jest willa Meyer w Dreźnie, gdzie tworzy zadaszenie tarasu piętra. W miejskim budownictwie rezydencjonalnym tego okresu stosowanie pergoli miało również znaczenie ideowe. Stanowiła ona (podobnie jak wieża) wyraz zamożności właściciela, lub starożytności jego rodu. Jako ogrodzenie izolowała ogród i willę od zgiełku miasta, dając złudzenie otaczania się naturą.

Mała architektura o ażurowej konstrukcji powszechnie stosowana była także w ogrodach modernistycznych (ogród J. Guy'a, Beziérs, J.C.N. Forestier), gdzie szczególnie istotne było powiązanie budowli z otaczającym terenem zielonym. Wrażenie to uzyskiwano poprzez stosowanie dużych przeszkleń, wspólnej osi dla domu i ogrodu, a także tarasów, schodów i obiektów ogrodowych, w tym pergoli. Współcześnie, element ten szczególnie popularny staje się w ogródkach przydomowych oraz działkowych.

Na obszarze miasta Katowice, spośród osiemnastu założen willowo – ogrodowych powstałych do roku 1914, siedem posiadało pergolę, przyjmującą różne funkcje i formy. Najokazalsza z nich zlokalizowana została na terenie willi Juliusa Haase, budowniczego i mistrza ciesielskiego (przy Friedrich Strasse 42 – obecnej ul. Warszawskiej). Miała rzut w kształcie litery L (około 12 × 18 m) i prowadziła od centralnie położonego budynku, poprzez środek posesji, aż do jej granicy, oddzielając podwórze gospodarcze, znajdujące się za budynkiem od frontowego ogrodu ozdobnego oraz sąsiada.

Jej kontynuacją była pergola usytuowana po drugiej stronie rezydencji prowadząca z ogrodu, wzdłuż jej zachodniej ściany do budynku mieszczącego stajnię z wozownią i mieszkaniem dorożkarza oraz na podwórze. Według projektu (fragment części ogrodowej nie zachował się) forma całości nawiązywała do architektury renesansowej. Część wschodnia posiadała konstrukcje jednostupową, o okrągłych murowanych kolumnach i drewnianych elementach poziomych, natomiast zachodnia – słupy o przekroju kwadratowym z drewnianymi belkami poziomymi, dodatkowo wspartymi na pilastrach ściany willi.

Podobne rozwiązanie posiadała willa Grundmanna (ul. Warszawska 20), przebudowana w 1872 w stylu italianizującym.

Uzyskała wówczas pergolę oddzielającą jej teren od sąsiedniej zabudowy na wschodzie, następnie poprowadzoną wzdłuż budynku gospodarczego i szklarni oraz głównej ulicy, aż do budynku mieszkalnego.⁵ Ażurowa forma przy willi Sachsa (ul. Warszawska 7) łączyła budynek z ogrodem, płynnie przechodząc z zadaszenia werandy w pergolę, dodatkowo ograniczając jej teren od południa. W przypadku nieistniejących willi: Hammera (Bahnhof Strasse 1) i Ollendorf (Bahnhof Strasse 7 – obecna ul. Dworcowa) forma pergoli o murowanych słupach użyta została jako ogrodzenie terenów zielonych przynależnych do tych obiektów. Dodatkowo, przy drugiej z nich, stanowiła ona również rodzaj bramy, prowadzącej do wejścia głównego.

Typowo użytkowo – ozdobna pergola zlokalizowana została także przy willi Kramstów (ul. Warszawska 37), posiadającej jednocześnie zadaszony podjazd nawiązujący kształtem do tego typu obiektów. Brak danych dotyczących tego obiektu nie pozwala na określenie jego pierwotnego wyglądu. Interesującą formę uzyskiwała pergola przy stajni znajdującej się na terenie willi braci Goldstein (Pl. Wolności 21). W przeciwieństwie do wcześniej wspomnianych stanowiła rodzaj zadaszenia dla wozów, dlatego też jej szerokość wynosiła około 5 m. W związku z tym jej konstrukcja oparta została na dwóch rzędach murowanych, okrągłych słupów połączonych w pary belkami poziomymi, na których umieszczono cztery rzędy niższych słupków drewnianych podtrzymujących właściwe zadaszenie.

Pergola w otoczeniu willi miejskich Katowic spopularyzowana została wraz z architekturą tego typu, która nawiązywała przede wszystkim do XIX – wiecznego, niemieckiego budownictwa rezydencjonalnego. Jako element założenia willowego często łączyła poszczególne jego części (mieszkalną z gospodarczą lub użytkową) izolowała je od siebie oraz od otoczenia. Będąc formą architektury ogrodowej pełniła funkcję podpory dla roślin i zacienionej altany. Z zasady stanowiła o prestiżu właściciela willi, podkreślając i dopełniając całość kompozycji architektoniczno – ogrodowej.

Streszczenie: Wille miejskie z terenu Katowic stanowią interesującą grupę rezydencjonalnego budownictwa spopularyzowanego w XVIII i XIX wieku. Ich funkcja, forma, jak i lokalizacja były ściśle powiązane z sytuacją społeczno – ekonomiczną, jaka zaistniała w Katowicach w tym okresie, wyrażając zarówno aspekty ideologiczne, kulturowe jak i architektoniczne. Obiekty, otaczane ogrodami, nawiązywały do budownictwa o proveniencji niemieckiej, związanego z nurtem historyzmu. W ich otoczeniu często spotykaną formą była pergola, która oprócz swojej podstawowej funkcji stanowiła element wiążący architekturę z naturą.

Słowa kluczowe: Katowice, wille miejskie, ogród willowy, pergola.

Abstract: *The urban villas from Katowice form an interesting group of residential architecture facilities, which were popularised in the 18th and 19th centuries. Their function, form and location were closely related to the social and economic situation in Katowice in those days, and represent aspects connected with ideology, culture and architecture. Those buildings, surrounded by gardens, made references to German historical styles. That is why pergolas were very often placed in their neighbourhood. Apart from its main function, a pergola was also an element, which linked architecture with the nature.*

Key words: Katowice, urban villas, villa garden, pergola.

⁵ Grundman G., *Deutsche Kunst im befreiten Schlesien*, Breslau 1944, s. 212.